

Wie neemt verantwoordelijkheid voor de correctie?

Over journalistiek, politiek en het herstel van vertrouwen na de Bijlmervliegramp

Na de Bijlmerramp van 4 oktober 1992 ontstond een lange geschiedenis van vragen, onthullingen, verdenkingen en politieke discussies. Journalisten onderzochten mogelijke misstanden, bewoners verlangden duidelijkheid en politici riepen de overheid ter verantwoording. Dat was begrijpelijk en noodzakelijk.

Maar gaandeweg groeiden vermoedens uit tot ernstige beschuldigingen, terwijl de onderbouwing daarvoor ontbrak of later onvoldoende bleek. Er ontstond een verhaal over geheimhouding, bedrog en een doofpot, waarin afzonderlijke gebeurtenissen steeds vaker met elkaar in verband werden gebracht.

De parlementaire enquête van 1999 stelde tekortkomingen vast in de informatievoorziening en de bestuurlijke samenwerking. Tegelijkertijd constateerde de commissie dat ook via de media onvoldoende getoetste theorieën waren verspreid. Die twee conclusies verdienen evenveel aandacht. Dat de overheid fouten maakte, betekent immers niet dat iedere verdenking over die overheid juist was.

Daarmee komen we bij een vraag die mij de laatste jaren steeds meer bezighoudt: wie neemt verantwoordelijkheid wanneer belangrijke onderdelen van een publiek verhaal niet langer door de beschikbare feiten worden ondersteund?

Een beschuldiging is nieuws. Een correctie veel minder.

Een hypothese over een mogelijke geheime lading, een verdwenen cockpitrecorder of een extra rondje boven Amsterdam: dergelijke verhalen trekken onmiddellijk belangstelling. Ze roepen vragen op en suggereren dat er achter de officiële verklaringen nog een andere werkelijkheid verborgen ligt.

Maar wanneer technisch onderzoek en oorspronkelijke documenten zo'n verdenking niet ondersteunen, krijgt die uitkomst doorgaans veel minder aandacht.

Neem het vermeende extra rondje dat El Al 1862 zou hebben gevlogen. De radarregistraties en vluchtgegevens boden daarvoor geen ondersteuning. Ook de parlementaire enquête van 1999 wees de bewering over een extra rondje op lage hoogte af. Toch bleef het verhaal later terugkeren.

Natuurlijk mogen journalisten officiële onderzoeksrapporten betwijfelen. Sterker nog, kritische controle is een van hun belangrijkste taken. Maar een alternatieve verklaring moet wel worden onderbouwd. Een ontbrekend document, een afwijkende herinnering of een onverklaard detail vormt op zichzelf nog geen bewijs voor fraude of een doofpot.

Kritisch zijn betekent niet alleen vragen durven stellen, maar ook bereid zijn de antwoorden serieus te nemen.

Juist dat laatste lijkt bij de Bijlmervliegramp regelmatig te zijn misgegaan.

Wie corrigeert de journalistiek?

De verantwoordelijkheid voor een publicatie ligt in de eerste plaats bij de auteur en de redactie. Wanneer nieuwe feiten een eerdere conclusie tegenspreken, behoort die conclusie opnieuw te worden onderzocht.

Daarvoor hoeft niemand onmiddellijk zijn ongelijk te erkennen. Een redactie kan de oorspronkelijke bronnen opnieuw bestuderen, betrokken deskundigen raadplegen en vervolgens uitleggen welke beweringen nog overeind staan en welke moeten worden herzien.

Zo hoort journalistiek volgens mij te functioneren: kritisch, onafhankelijk en bereid zichzelf te corrigeren.

Nederland beschikt daarvoor over journalistieke gedragscodes, ombudsmannen en de Raad voor de Journalistiek. De beroepsnormen verlangen waarheidsgetrouwheid, controleerbaarheid en een zorgvuldige omgang met ernstige beschuldigingen. Onjuiste of verwijtbaar onvolledige publicaties behoren op passende wijze te worden gecorrigeerd.

Maar er zit een kwetsbaarheid in dit systeem.

De Raad voor de Journalistiek kan een oordeel uitspreken, maar geen rectificatie afdwingen. Ook een ombudsman van de publieke omroep heeft vooral een toetsende en adviserende functie. De uiteindelijke verantwoordelijkheid blijft bij de redactie of omroep.

Het systeem berust dus voor een belangrijk deel op vrijwillige zelfcorrectie.

Dat hoeft geen bezwaar te zijn, zolang redacties hun verantwoordelijkheid daadwerkelijk nemen. Maar wat gebeurt er wanneer niemand zich geroepen voelt een oud verhaal opnieuw te onderzoeken?

Bovendien zijn deze voorzieningen vooral gericht op afzonderlijke publicaties. De Bijlmerramp laat een veel ingewikkelder probleem zien: een maatschappelijk beeld dat door tientallen jaren aan krantenartikelen, politieke uitspraken, documentaires en televisieprogramma's is opgebouwd.

Wie voelt zich verantwoordelijk voor de correctie van dat grotere verhaal?

En hoe bereikt een correctie uiteindelijk dezelfde mensen die de oorspronkelijke beschuldigingen hebben gelezen of gehoord?

De verantwoordelijkheid van de politiek

Ook politici speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van de publieke beeldvorming.

Zij moesten de overheid controleren en de zorgen van bewoners serieus nemen. Daarover kan geen misverstand bestaan. Maar wanneer een journalistieke verdenking aanleiding geeft tot politieke vragen, krijgt die verdenking ook een zekere maatschappelijke betekenis.

Een Kamervraag bewijst natuurlijk niets. Toch kan zij bij het publiek de indruk wekken dat er kennelijk iets ernstigs aan de hand is.

Daarom hoort bij politieke controle ook een verantwoordelijkheid voor de uitkomsten.

Wanneer een politicus publiekelijk een ernstige verdenking heeft ondersteund, mag worden verwacht dat hij eveneens aandacht besteedt aan het onderzoek dat daarop volgt. Wat is bevestigd? Wat bleek onjuist? En wat is onzeker gebleven?

Anders blijft de oorspronkelijke verdenking hangen, terwijl de uitkomst van het onderzoek nauwelijks doordringt tot het publiek.

Dat is geen pleidooi om kritische politici het zwijgen op te leggen. Integendeel. Het gaat erom dat politieke controle niet ophoudt bij het stellen van de vraag.

Ook het antwoord verdient politieke belangstelling, zeker wanneer dat aanleiding geeft eerdere uitspraken te herzien.

Peter Vasterman zag het probleem al in 1999

Mediaonderzoeker Peter Vasterman wees al tijdens de parlementaire enquête op de bijzondere rol van de journalistiek bij de Bijlmervliegramp.

Hij beschreef hoe publicaties over mogelijke misstanden nieuwe reacties oproepen, die vervolgens zelf weer nieuws werden. Journalisten, politici en belangengroepen konden elkaar in dat proces versterken, waardoor een verdenking steeds meer maatschappelijke betekenis kreeg.

Vasterman pleitte in 1999 voor een kritische terugblik op de eigen berichtgeving van de media.

Dat was een belangrijke oproep.

Journalistiek beschrijft niet alleen de werkelijkheid, maar kan die werkelijkheid ook beïnvloeden. Zeker wanneer wordt bericht over gevaarlijke stoffen, gezondheidsrisico's en mogelijk bedrog door de overheid.

Daarmee ontstaat een bijzondere verantwoordelijkheid tegenover mensen die al door een ramp zijn getroffen.

Bewoners kunnen werkelijke gezondheidsklachten, verdriet en gevoelens van onvoldoende erkenning hebben, zonder dat iedere veronderstelde oorzaak daarvan juist is. Een zorgvuldige journalist moet dat onderscheid kunnen maken.

Hetzelfde geldt voor de overheid. Dat bepaalde beschuldigingen ongegrond blijken, neemt niet weg dat de informatievoorziening en nazorg tekort kunnen zijn geschoten.

Een evenwichtig verhaal moet beide werkelijkheden recht doen.

Wat kan mijn eigen onderzoek bijdragen?

Na de dramaserie en documentaire Rampvlucht uit 2022 ben ik opnieuw intensief met het dossier aan de slag gegaan.

Ik heb oorspronkelijke documenten verzameld, persoonlijke archieven ontsloten en veel historische gegevens toegankelijk gemaakt. Met het PIN-systeem en de AI-onderzoeksassistent kunnen belangstellenden de bronnen zelf terugvinden en beoordelen.

Mijn bedoeling is niet dat iedereen mijn conclusies zonder meer overneemt.

Ik was zelf bij het oorspronkelijke ongevalsonderzoek betrokken. Dat geeft mij bijzondere kennis, maar maakt ook dat mijn eigen interpretaties kritisch moeten kunnen worden getoetst.

Juist daarom hecht ik zoveel waarde aan openbaarheid van de oorspronkelijke documenten.

Wie het met mij oneens is, kan mijn argumenten aan de bronnen toetsen. En wanneer blijkt dat ik iets verkeerd heb geïnterpreteerd, moet ook ik bereid zijn dat te corrigeren.

Maar dan verwacht ik van anderen dezelfde houding.

Wat mij teleurstelt, is dat de beschikbaarheid van zoveel nieuwe en oorspronkelijke informatie nog nauwelijks lijkt te leiden tot een zichtbare herbeoordeling van oude journalistieke en politieke conclusies.

Soms krijg ik te horen dat mijn argumenten overtuigend zijn, maar dat de oorspronkelijke redacties zelf het initiatief moeten nemen tot een eventuele correctie. Pas daarna zouden anderen zich bij die correctie willen aansluiten.

Ik begrijp die terughoudendheid, maar vind haar moeilijk te verenigen met het beginsel van professionele verantwoordelijkheid.

Als vliegtuigbouwkundig ingenieur ben ik gewend dat een belangrijk veiligheidsprobleem wordt onderzocht zodra er overtuigende aanwijzingen voor bestaan. Je wacht niet totdat degene die het oorspronkelijke ontwerp maakte als eerste erkent dat er iets mis is.

Journalistiek en luchtvaarttechniek zijn verschillende vakgebieden, maar het beginsel van zorgvuldige toetsing en correctie is niet wezenlijk anders.

Wie over overtuigend tegenbewijs beschikt, behoort dat serieus te onderzoeken en de uitkomst ervan kenbaar te maken. Ook wanneer dat ongemakkelijk is.

Van gelijk krijgen naar herstel van vertrouwen

Ik vraag mij regelmatig af of het nog zin heeft om met de vinger te wijzen naar journalisten, politici of mijn voormalige collega's.

Er zijn fouten gemaakt en verantwoordelijkheden moeten benoemd kunnen worden. Maar een eindeloze discussie over wie er gelijk had, helpt de bewoners van de Bijlmermeer niet noodzakelijk verder.

Misschien is dat wel de belangrijkste les van de afgelopen jaren.

We moeten onderscheid maken tussen verantwoordelijkheid voor fouten uit het verleden en verantwoordelijkheid voor herstel in het heden.

Die laatste verantwoordelijkheid kunnen we niet uitsluitend bij één persoon of instelling neerleggen.

Journalisten moeten hun publicaties opnieuw kunnen beoordelen. Politici moeten bereid zijn eerdere uitspraken te toetsen. De overheid moet openheid geven over haar handelen. Onderzoekers moeten

hun bevindingen toegankelijk maken en openstaan voor kritiek. En bewoners moeten de gelegenheid krijgen vragen te stellen en kennis te nemen van de beschikbare antwoorden.

De oorspronkelijke technische oorzaak van de ramp is vastgesteld. Veel latere verdenkingen zijn uitgebreid onderzocht. Inmiddels is een grote hoeveelheid documentatie toegankelijk.

Dat betekent niet dat iedere onzekerheid is verdwenen. Maar er is wel voldoende kennis beschikbaar om veel oude misverstanden zorgvuldig te beoordelen.

Daarvoor zijn niet noodzakelijk nieuwe onthullingen nodig. Er is vooral bereidheid nodig om de beschikbare informatie serieus te nemen.

De vraag zou daarom niet langer moeten zijn wie na al die jaren alsnog gelijk krijgt, maar wat we gezamenlijk kunnen vaststellen en hoe we het onderlinge vertrouwen kunnen herstellen.

De verantwoordelijkheid eindigt niet bij de publicatie

De Bijlmervliegkamp laat zien dat een democratische samenleving niet alleen mechanismen nodig heeft om misstanden bloot te leggen, maar ook om eenmaal gevestigde publieke verhalen te corrigeren wanneer de feiten daartoe aanleiding geven.

Journalistieke vrijheid en politieke controle zijn onmisbaar. Maar beide verliezen aan geloofwaardigheid wanneer de bereidheid tot zelfcorrectie ontbreekt.

Een ethische code heeft pas betekenis wanneer zij wordt toegepast, ook als dat betekent dat iemand zijn eigen eerdere werk opnieuw moet beoordelen. Een ombudsman of de Raad voor de Journalistiek kan daarbij helpen, maar kan de verantwoordelijkheid van journalisten en redacties niet overnemen.

Hetzelfde geldt voor de politiek.

Het herstellen van een afzonderlijke fout is bovendien iets anders dan het corrigeren van een maatschappelijk verhaal dat in tientallen jaren is gegroeid. Daarvoor is meer nodig dan een rectificatie of een nieuw rapport.

Er is een professionele cultuur nodig waarin het herzien van een eerder oordeel niet wordt gezien als gezichtsverlies, maar als een teken van integriteit.

Het werkelijke tekort van een systeem van vrijwillige zelfcorrectie ontstaat niet wanneer mensen fouten maken, maar wanneer niemand zich verantwoordelijk voelt om aantoonbare fouten te herstellen.

Daarom heeft het weinig zin om te blijven wachten totdat iemand anders de eerste stap zet.

De verantwoordelijkheid voor herstel is gedeeld, maar niet vrijblijvend. Zij begint bij degenen die handelen, publiceren, oordelen en beschikken over de kennis waarmee eerdere conclusies kunnen worden getoetst.

Voor de Bijlmermeer betekent dit dat we niet alleen moeten blijven vragen wie er in het verleden tekort is geschoten, maar vooral wie nu bereid is bij te dragen aan meer duidelijkheid, erkenning en onderling vertrouwen.

Een democratie bewijst haar betrouwbaarheid niet doordat haar instituties nooit fouten maken, maar doordat zij in staat en bereid zijn die fouten te erkennen, te corrigeren en daarvan te leren.

Misschien is dat uiteindelijk de belangrijkste les die de Bijlmervliegramp ons kan nalaten.